

הוראת התלמוד בבית-הספר הדתי

הוראת התלמוד בבית-הספר הדתי עמוסה בעיות וקשיים. שאפשר לחלקם לשלושה סוגים: (א) בעיית החומר; (ב) בעיית המיתודה; (ג) בעיית המורים.

התלמוד הוא מקצוע בעל מסורת די־דאקטית. מבחינה מעשית ומבחינה עיונית, אבל הספרות המיתודית המודרנית דלה בו ביותר. מתוך כך עדים אנו למישגה חמור מאד — מורים רבים נוקטים אותן שיטות ודרכי-הוראה שהיו טובות במסגרת 'הישיבה' ו'בית-המדרש' ומעבירים אותן לבית-הספר שלנו. המורים משקיעים צמל רב בלי שישגו את התוצאות שבהן זכו קודמיהם, ואף לא את ההישגים שאפשר היה להשיג לו היתה שיטת-ההוראה מותאמת למהותו ולאופיו של בית-הספר החדש.

ב'חדר' וב'ישיבה' פעל הזמן מה שלא פעלה השיטה. כל מעיינותיו של התלמיד היו מרוכזות במקצוע יחיד זה. המורה לא שם-לב להסכרת לשון ודקדוק, להבהרת מונחים ומושגים, או למיבנה הסוגיא התלמודית. כל הלימוד היה מבוסס על ההנחה, שאין למדים לשחות אלא תוך-כדי שחייה. המורה למתחילים הסתפק בביאורו של 'הדף', והתלמיד היה חייב לשננו. המורה לא ייחס חשיבות מיוחדת לעובדה, שהתלמיד לא ידע את פירושו של כל המלים, או שלא השיג את מובנם של מושגים יסודיים; דיו אם קלט אותם. המורה האמין, שעם התבגרותו של התלמיד ומרוב שחייה יגיע גם לאליפות ויבין את מהותם של העניינים. בדרך זו נקטו גם לגבי הצד הטכני של הסוגיא. בשינון המרובה ראו ערובה לכך, שהתלמיד יגיע במוקדם או במאוחר ללימוד עצמי. ואכן היו תלמידים שהקדימו לשלוט שליטה מלאה ב'טכניקה' של הסוגיא בלי שחדרו למשמעותו של החומר הנלמד. לכן לא היתה ניכרת חשיבות מיוחדת לבחירת החומר, ותוכנו לא קבע כלל וכלל.

היתה רק בחינה אחת: הפרקים והסוגיות היו חייבים לייצג את מהלך הסוגיא התלמודית, ולכן קנו להן מסכתות מסוימות בסדר נשים ובסדר נזיקין זכות שביתה ב'חדר' וב'שיבה'. בית-הספר הדתי בארץ התעלם בלא יודעין מההבדל שבינו ובין ה'חדר' ולא הסיק את המסקנות הדרושות לגבי הוראת התלמוד. כך נאמר ב'תכנית-הלימודים' לבתי-הספר העממיים של ה'מזרחי' (תרצ"ב, עמ' צ"ו): "נהוג בבתי-הספר ובתלמודי-תורה שבארץ-ישראל ללמד לילדים תלמוד מתוך סדר נזיקין, ולפעמים רחוקות מסכת ביצה ומסכת פסחים".

במקום 8—10 שעות ליום, יכול היה בית-הספר להקדיש לכל היותר 8—10 שעות בשבוע ללימוד גמרא; במקום ריכוז מחשבתו של התניך במקצוע אחד, חייב היה להטיל על שכמו את עולם של ששה-שמונה מקצועות וכל הכרוך בהם, התכנית הג'ל הציגה לה בתורת מטרה לתת לתלמיד, הגומר את הכיתה השמינית של בית-הספר העממי אחרי לימוד של ארבע שנים, "את ההדרכה הדרושה ללימוד סוגיא לא קשה ביותר מן הגמרא בפני עצמו ובקיאות ידועה ב-80—100 דפים". המטרה הזאת לא הושגה. אחרי לימוד של 4 שנים אין התלמידים מגיעים לידי כושר של לימוד עצמי. גם אלה שקונים לעצמם "בקיאות" בחומר כלשהו שנלמד — והיא אינה מגיעה לרוב אלא ל-45—50 דף — אינם קונים ידיעה והבנה בסוגיות הקשות ב"המניח" (פרק זה נלמד לפי התכנית בכיתה החמישית, בגיל 9—10), או ב"שור שנגח ד' והי" וב"שור שנגח את הפרה" (הנלמדים בגיל 11—12). אולם הטענה הקשה ביותר נגד דרך זו של לימוד גמרא היא הטענה, שאין הלימוד תורם ולא כלום לחינוכו הדתי של הילד. ההרגשה של קיום מצוות לימוד תורה, שהיתה רווחת ב'חדר' וב'שיבה', מילאה תפקיד חינוכי דתי גם לגבי אותם התלמידים שמבחינת הלימוד לא השיגו את המטרה ונשארו

למעשה בורים. הרגשה זו אינה מצויה בבית-הספר שלנו; גם התלמיד וגם המורה אינם רואים את הקשר בין לימוד הגמרא הנוכחי ובין מטרת החינוך.

הזמן פסק להיות גורם מסייע בלימוד הגמרא. את מקומו הייבת לתפוס שיטת-לימוד המתחשבת בתגאים החדשים. אולם כל שיכלולי הדידאקטיקה וכל האמצעים המודרניים לא יביאו את התוצאות הנכספות, אם לא יושם-לב כראוי לשאלה העיקרית — לבחירת חומר הלימוד.

לימוד הגמרא מכניס את התלמיד לדרכי מחשבה וביטוי חדשים, ובא להקנות אוצר מונחים ומלים שלא היו ידועים לו עד כה. כדי לעזור לתלמיד להתקרב ללימוד זה, יש לבחור בחומר שתוכנו מוכר לו במידה רבה. הילד בבית-הספר הדתי יודע, מתוך לימודו ומתוך ההוי האופף אותו, משהו על ענייני תפילה, שבת ומועדים. לפיכך יש לבחור את חומר הלימוד בגמרא מתוך מסכתות העוסקות בהלכות אלו, היינו: מסכת 'ברכות' וסדר 'מועד'. אמנם גם במסכתות אלו מצויים עניינים מרובים הרחוקים מעולמו של התלמיד, וגם הלכות טומאה וטהרה, קדשים וקרבנות מצויות בהן לרוב. אך עלינו להיגמל מההרגל ללמד מסכתות, פרקים או סוגיות שלמות. עלינו ללמד עניינים המתאימים לדרגת התפתחותם של התלמידים ולגילם ולא 'דפי גמרא' שאין דעתו של תלמיד מסוגלת להשיגם, או שאין מעוניינים שיעסוק בהם בגיל בית-הספר. אני מציע איפוא בזה מבוחר מתוך מסכת 'ברכות' ומתוך רוב המסכתות שבסדר 'מועד', שלדעתי הוא מתאים לתלמידי בית-הספר היסודי, אשמח אם יבואו חברים וימלאו אחרי בהצעות משלהם, או בתיקונים לתכנית המוצעת.

ברכות

דף י"א ע"א, מהמשנה "בשחר", עד ע"ב א"ר"י אמר שמואל השכים";

דף י"ב ע"א, מ"אמר רבה בר חיננא שבא", עד ע"ב "לבוא וגומר";
 דף י"ג ע"א, מ"היה קורא", עד ע"ב "ת"ר שמע ישראל";
 דף ט"ז ע"א, מהמשנה "האומנין קורין" (במשנה רק הרישא עד
 "חתן") עד "חתן פטור מק"ש";
 דף כ"ז ע"ב, מ"תנו רבנן" עד "איבעיא להו";
 דף כ"ט ע"ב, מ"א"ר תנחום" עד "ר' אליעזר אומר";
 דף כ"ט ע"ב, מ"תנו רבנן", עד דף ל' ע"א "אבוה דשמואל".

שבת

דף כ' ע"ב, המשנה "במה מדליקין";
 דף כ"א ע"א, מ"תני רמי בר חמא", עד דף כ"ב ע"א "בעו מיניה
 מר' יהושע";
 דף כ"ד ע"א, מ"איבעיא להו" עד "ולא באליה";
 דף ק"ז ע"ב, מ"ת"ר כמה סעודות", עד דף ק"ח ע"ב "יהא חלקי
 מאוכלי ג' סעודות בשבת".

ערובין

דף ל"ט ע"א, מאמרו של ר' דוסא בן הרכינס;
 דף מ' ע"א, מ"ר' דוסא וכו'", עד דף מ"א ע"ב סוף הפרק.

פסחים

דף ו' ע"ב, מ"אמר רב יהודה אמר רב הבודק וכו'", עד דף ז'
 ע"ב "אשר קדשנו במצותיו וצונו על הטבילה";
 דף כ"א ע"ב, מ"אמר חזקיה", עד דף כ"ג ע"ב "יתיב ההוא מרבנן";
 דף כ"ח ע"א, מהמשנה "חמץ של נכרי", עד דף כ"ט ע"א "רב
 יוסף אמר";
 דף ל' ע"ב, מהמשנה "נכרי שהלוה", עד דף ל"א ע"ב המשנה
 "חמץ שנפלה עליו";
 דף מ"ו ע"ב, מ"אתמר האופה", עד דף מ"ח ע"א "אמר רבנן
 קמיה דר' ירמיה";
 דף ס"ב ע"ב, מהמשנה "אלו דברים", עד דף ס"ו ע"ב "אמר רב
 יהודה אמר רב המתיהר";
 דף צ"ט ע"ב עד דף ק"ח ע"ב "אמר רב יהודה אמר שמואל ד'
 כוסות";

דף קיד ע"א, מהמשנה "מוגו לו כוס ראשון", עד סוף דף קט"ז ע"ב.

יומא

דף פ"ג ע"א, המשנה "מי שאחזו בולמוס וכו'";
דף פ"ד ע"ב, מ"מפני שספק נפשות", עד דף פ"ו סוף ע"א.

סוכה

דף כ"ט ע"ב, מהמשנה, עד דף ל"א ע"ב "של אשרה";
דף מ"א ע"א, מהמשנה, עד דף מ"א ע"ב "אל מר בר אממר".

ביצה

דף ט"ו ע"ב, מהמשנה, עד דף י"ז ע"ב "ב"ש אומרים";
דף כ' מ"א, מ"ת"ר מעשה בהלל הזקן", עד דף כ"א ע"ב "שאין
מזונותן עליך";
דף ל"ו ע"ב, מ"כל שחייבין", עד דף ל"ט ע"א המשנה.

ראש השנה

דף כ"ו ע"א, מהמשנה "כל השופרות", עד דף ל"ב ע"ב, המשנה
"שופר של ריה אין מעבירין".

מגילה

דף י"ז ע"א, מהמשנה, עד דף י"ח ע"ב "מתנמנם יצא";
דף י"ט ע"א, מהמשנה "בן עיר", עד דף כ' ע"א המשנה "אין
קורין";
דף כ"ג ע"ב, מהמשנה "אין פורסין", עד דף כ"ד ע"ב "האומר
איני עובר";
דף כ"ז ע"ב, מהמשנה "בני העיר", עד דף כ"ז ע"ב "ולר' מאיר
ה"ד";
דף כ"ח ע"ב, מהמשנה "ועוד א"ר יהודה", עד דף ל"ב ע"א סוף
הפרק.

המבחר הנ"ל כולל ארבעה דפים מ'ברכות', שניים
מ'שבת', שניים מ'ערובין', שבעה־עשר מ'פסחים', שניים

מ'יומא', שלושה מ'סוכה', המישה מ'ביצה', ששה מ'ראש השנה', ושמונה דפים מ'מגילה'. אני מציע שבכיתה ה' ילמדו את המבחר מתוך 'ברכות', 'שבת' ו'ערובין' — בסך-הכל שמונה דפים; בכיתה ו' — את המבחר מתוך 'ביצה' ו'ראש-השנה' — אחד-עשר דפים; בכיתה ז' — שבעה-עשר דפים מ'פסחים'; בכיתה ח' — את המבחר מתוך 'יומא', 'סוכה' ו'מגילה', ביחד שלושה-עשר דפים. בכיתה העליונה יישאר זמן לסיכום ולחזרה.

ללימוד המבחר צריך לתת בידי התלמיד ספר-לימוד, שיכיל את החומר הנבחר בלבד. יהיה זה כעין 'תלמוד לתלמיד', שילווח את החניך במשך שנות לימודו בבית-הספר היסודי. את פנים הגמרא עם פרש"י יש להדפיס בצורה המקובלת. בחלקו הראשון יהיה הטקסט מנוקד ניקוד מדוייק. התלמיד יעבור בהדרגה מהמנוקד לבלתי מנוקד ויתרגל לקריאה נכונה ומדוייקת*.

במבחר הנכון טמון פתרון לשאלות המיתודה. העניינים המוצעים ללימוד יהיו ידועים לתלמיד בחלקם. המורה יוכל להקדיש זמן רב יותר להסברת צד הלשון; הוא יקנה

* כבר לפני שלש מאות שנה נדפס ספר ליקוטים מסוגיות שונות של הש"ס בשם 'לקח טוב', במטרה להקל על הלומדים. בשנת תרמ"ב יצא לאור בעיר פרשבורג ספר ליקוטים כזה בשם 'המדריך' כספר לימוד גמרא למתחילים, ותכמים שבאותו דור, כגון ר' נתן אדלר, רש"ר הירש, ר' עזריאל הילדסהיימר ועוד, נתנו את הסכמותיהם לכך ושיבחו את מעשה ידי המחברים. באחרונה ניסה הר"ר ב"מ לוינ' ז"ל, בעל 'אוצר הבאונים', להוציא 'תלמוד קטן למתחילים', אבל הוא החטיא את המטרה מבחינה דידיאקטית. לתוך המסכת 'ג' שבת', שהדפיס בירושלים בתש"א, הכניס את דברי המדרשים, השאלות, הלכות גדולות, ליקוטים ומנורת המאור. לתלמיד לא ניתן בזה 'תלמוד קטן' אלא אוסף ציטטאות מתוך כל הספרות הרכנית על הגושא 'ג' בהלכה'.

לתלמידיו את ראשית ידיעת הארמית הבבלית, ישקוד על העשרת אוצרי-המלים של התלמידים ועל הסברת המונחים הטכניים השגורים בסוגיא התלמודית. בהוראת המבחר שאנו מציעים יש מקום להעמקת ידיעותיהם של התלמידים בהלכות ברכות ותפילה, שבת ומועדים, הלכות בית-הכנסת וקריאת-התורה — הלכות הקשורות בחיי התלמידים ובמעשיהם. לימוד הגמרא ישתלב בתפקידו העיקרי של בית-הספר הדתי, שהוא חינוך לשמירת מצוות וקיומן, ויינצל מאופיו הערטילאי והפורמאלי הנוכחי, אולם יש גם יסוד להגות, שלימודו של המבחר, שמבחינת הכמות יהיה שווה ל-50 דף גמרא, יכניס את התלמידים ביתר קלות לדרכי השקלא וטריא של הסוגיא התלמודית ויכין אותם הכנה טובה לקראת דרגת-לימודים גבוהה יותר.

בבית-הספר התיכון מיתוספת למטרות, שהזכרנו לגבי הוראת התלמוד בבית-הספר היסודי, מטרה חשובה, והיא: הקניית הרגל של לימוד עצמי, יש לציין, כי בתחום זה הושגו הישגים כלשהם בבית-הספר התיכונים הדתיים (ובמקרה אחד גם בבית-ספר כללי, הוא בית-הספר הריאלי בחיפה, שבו מתקיים חוג ללימוד גמרא על-פי תכנית של קורס מורחב), אולם גם בהם יגדלו ההישגים אם יושם-לב לאותן נקודות-תורפה שציינו לעיל לגבי בית-הספר היסודי, והמצויות במידה רבה גם בבית-הספר התיכון. בחירת החומר אינה מכוונת על-פי גישה חינוכית דיאדקטית. גם כאן ממשיכים בדרך שהיתה מקובלת ב'חדר' וב'שיבה', ברוב המקרים קובע שוק-הספרים את תכנית-הלימודים: המסכתות המצויות בו הן הנלמדות בבית-הספר. ולכן מרבים ללמד את מסכת 'מכות' בכיתה ט' של בית-הספר התיכון ומשמיטים ענייני אגדה מתוך המסכת. והרי מסכת 'מכות' מתבססת על ידיעה כלשהי בהלכות עדים ועונשים, והיא למעשה המשכה של מסכת 'סנהדרין'. התלמידים איך להם ידיעה מספקת בעניינים

אלה, והמורה חייב להסביר גופי-הלכות ומושגייסוד אגב קריאה בגמרא. בדפים ו', ז' מגיע המורה לעניינים שבשום אופן אין הוא יכול להסבירם לילד בן 13—14. פסיחה על קטעים מסוג זה, בשעה שהתלמיד רגיל ללמוד ללא השמטות, מעוררת תגובה בלתי רצויה ומעמידה את המורה בפני קשיי חינוך מיותרים. תקלה זו מצויה גם בלימודים של פרקים אחרים ואין תקנה אלא בשיטה המוצעת — לימוד של מבוחר. שיקולי חינוך ודידאקטיקה צריכים לכוון את בחירת החומר. הצעיר בגיל בית-הספר התיכון מתחיל מתעניין בבצעות חברה וציבור, בשאלות מוסר, חוק ומשפט. התעניינות זו יש לטפח ולכוון לאפיקים רצויים, ואין לך מקצוע כלימוד הגמרא שיכול לסייע בכך. כידוע הציע אַפלטון לעשות את לימוד החוקים מכשיר חינוכי עיקרי. לדעתו חייב אדם לדעת מה הוא רשאי לעשות ומה הוא חייב לעשות. הוא צריך לדעת את החוקים ואת כל פרטי ההתנהגות לפי החוק. גם אחדים מגדולי הפידגוגים המודרניים שאלו את השאלה: מדוע אין מקצוע המשפט תופס מקום מכובד במערכת-הלימודים של בית-הספר? הרי התלמיד, בתורת אורח לעתיד, עלול להיתקל בחוקים ובביצועם הרבה יותר מאשר בכללי הטריגונומטריה והאלגברה שאותם הוא משנן. הקשיים המתגלים בהוראת חוקי-המדינה בבתי-הספר של אומות-העולם נובעים בעיקר מהעובדה שקודכס המשפטים, על סעיפיו ומושגיו המופשטים, אינו ספר-לימוד מתאים. מצבנו שונה בתחום זה. התלמוד אינו קודכס-משפטים אלא ספר החיים המוסדיים והמשפטיים של העם. המשפט מתרקם לעינינו והחוק מבוצע בפנינו. הסדרים 'נשים' ו'נזיקין' הם אפוס משפטי; אנו עדים למעשים שקרו, שומעים את טענותיהם של טוען ונטען, מטים אוזן לשיקוליהם של הדיינים, והתלמידים יכולים להצטרף לויכוחיהם ולדיוגניהם. הלכות קניין, שכנים ושותפין, שכירות, גולה ואבדה, מלוה ולווה, סנהדרין ועדות, תקנות

ציבור ועיר — אינן רחוקות משדה ראייתו ומנסיונו של התלמיד המתבגר. לעתים תכופות יביאו התלמידים עצמם את ההקבלות הדרושות מנסיונם הם או מתוך מה שקראו ושמעו. על המורה לנצל כל הזדמנות שבאה לידו כדי לקשור את החומר הנלמד במציאות האופפת אותנו. והדבר לא יכבד עליו אם בשעת הכנת השיעור יכון את מחשבתו להמחשת האקטואליות שבו. לא רק דוגמאות מחיי המעשה תסייענה בידי המורה; דוקא על-ידי הסקת מסקנה עיונית ומציאת 'סברא' לדבריהם של חז"ל, יעמדו התלמידים על בעיה כללית בתורת ההגיון או בתורת הנפש.*

המורה מסכן את כל הישגיו אם יתן לתלמיד לעזוב את בית-הספר אחוז הרגשה שבלימוד גמרא ביזבו את שעותיו על עניינים שאין בינם ובין החיים ולא כלום. בחירת החומר צריכה לסייע בידי המורה לקרב את התלמידים לגמרא וללימודה. רק מידת התקשרותם של התלמידים ללימוד התורה יכולה להיחשב בתורת בחינה להצלחה ולהישג של בית-הספר הדתי בארץ. מה ערכה של בקיאות במספר גדול של דפי גמרא, אף אם מצרפים אליה יכולת כלשהי של לימוד עצמי, אם למחרת יום הבחינה אין החניך פותח שוב את תלמודו?

המבחר, שאני מציע לארבע שנות-הלימוד בבית-הספר התיכון לקוח רובו מסדר 'נזיקין'. חכמינו אמרו: «הרוצה שיחכים יעסוק בדיני ממונות שאין לך מקצוע בתורה יותר מהן» (בבא בתרא קע"ה, ע"ב). ועוד הוסיפו על זה: «מאן דבעי למיהוי חסידא יקיים מילי דנזיקין» (בבא קמא ל', ע"א). המבחר מאפשר את השגת מטרת-הלימוד, והוא דורש את

* ד"ר ש"ז פיפס ז"ל העלה קחים מעניינים בדרך זו בשלושה מאמרים: בסיני תש"ו, ביהו החנוך תש"א ובחנוך תש"ט. כעת נקבצו בניו חבריו בספר: פיפס, ש"ז: מאמרים, ירושלים, תשי"ב.

ההדגשה המתמדת של הצד המוסרי שבהלכה. בכחונה השארתי בתוך המבחר הרבה דברי אגדה המשתלבים בסוגיות הנלמדות.

לכיתה העליונה אני מציע מבחר ממסכת 'כתובות'. על מסכת זו אמרו בצדק, שהיא «כוללת כל התלמוד». תוך חזרה על סוגיות ועניינים, הידועים לו מתוך מה שלמד בסדר 'נזיקין', ישלים התלמיד המתבגר, שהוא בן 17—18, את ידיעותיו בהלכות ובמושגי-יסוד שקבעו וקובעים את חיי המשפחה בישראל. וזהו המבחר:

לכיתה ט'

בבא קמא

דף נ"ה ע"ב, עד דף נ"ז ע"ב 'נפלה לגינה';
 דף נ"ט ע"ב, מהמשנה 'השולח את הבערה', עד דף ס' ע"ב 'ת"ר דבר בעיר';
 דף ס"א ע"ב, מהמשנה 'המדליק את הגדיש', עד דף ס"ב ע"ב סוף הפרק;
 דף צ"ג ע"ב, מהמשנה, עד דף ק' ע"ב המשנה;
 דף ק"ג ע"א, מהמשנה, עד דף קי"ט ע"ב.

לכיתה י'

בבא מציעא

דף י"ב ע"א, מהמשנה 'מציאת בנו', עד דף כ"ד ע"ב המשנה;
 דף כ"ח ע"א, מהמשנה, עד דף ל"ג ע"ב סוף הפרק;
 דף מ"ט ע"ב, מהמשנה, עד דף נ"א ע"ב;
 דף נ"ז ע"א, מהמשנה, עד דף נ"ט ע"ב;
 דף ס"ד ע"ב, מהמשנה, עד דף ע"ב ע"ב;
 דף ע"ה ע"א, מהמשנה 'לא יאמר אדם', עד דף ע"ה ע"ב סוף הפרק;
 דף פ' ע"א, מהמשנה, עד דף פ"ג ע"א סוף הפרק;
 דף צ"ג ע"א, מהמשנה 'ז' שומרים', עד דף ק"ג ע"א סוף השואל;
 דף קי"א ע"ב, מהמשנה 'המקבל שדה מחברו', עד דף קט"ז סוף פרק המקבל.

לכיתה י"א

בבא בתרא

דף ב' ע"א עד דף ט' ע"א "אמר רבא האי מילתא";
 דף כ"ח ע"א עד דף מ"ט ע"א "ולא לאיש חזקה בנכסי אשתו";
 דף ע"ה ע"ב, מ"אתמר ספינה רב אמר", עד דף ע"ז ע"ב המשנה;
 דף פ"ז ע"א, מהמשנה, עד דף צ"א ע"ב סוף הפרק;
 דף קל"ו ע"א, מהמשנה, עד דף ק"מ ע"ב המשנה;
 דף קס"ח ע"א, מהמשנה "מי שנמחק", עד דף קע"ז ע"ב.

לכיתה י"ב

כתובות

דף י"ח ע"ב, מהמשנה, עד דף כ"ו ע"ב;
 דף כ"ט ע"א עד דף ל"ח ע"א;
 דף ע"ח ע"א עד דף צ' ע"א;
 דף צ"ה ע"ב עד דף קי"ב ע"ב.

המבחר הנ"ל כולל קרוב ל-175 דפים לארבע שנות-
 הלימודים בבית-הספר התיכון. ברור שאין זה המבחר היחיד
 האפשרי, אבל כל מבחר שיוצע יש לבחון אותו לפי העקרונות
 שהזכרנו. אין צורך בהדפסת ספר-לימוד מיוחד, שיכיל את
 לקט הדפים. להיפך, רצוי ביותר שילמדו מתוך הגמרות
 כמקובל, אבל מתוך ידיעה ברורה של התלמידים והמורים
 כאחד, שאכן הם לומדים מבחר לפי תכנית קבועה-מראש.
 אין לזלזל גם בצורה החיצונית של הגמרא. ספר לימוד נאה
 בחיצוניותו משפיע הרבה על יחסו של התלמיד למקצוע והוא
 גורם להרחבת הדעת. הספרים המצויים כעת בידי התלמידים
 אינם מספקים תביעה זו; הנייר הוא גרוע והדפוס מטושטש
 ולקוי. המו"לים, העוסקים בהדפסת הגמרות המצויות בידי
 התלמידים, אינם מגלים אפילו קורטוב מאותו יחס שהיה מצוי
 אצל המדפיסים הקדמונים לעבודתם. והם אינם חשים ואינם
 מבינים כי במעשים אלה הם ממעטים את מספר הלומדים
 ומרחיקים את התלמידים מלימוד גמרא.

בבית־הספר התיכון, ובעיקר בכיתות הגבוהות, יש מקום ללימוד מפרשים, אבל אין לעשות את הלימוד הזה עיקר ומטרה. השיטה הנהוגה — להרבות בלימוד תוספות אגב הזנחת שאר המפרשים והפוסקים — אין לה כל הצדקה. דבריו של אחד הראשונים על לימוד התוספות והחידושים, כוחם יפה פי כמה לגבי בתי־הספר שלנו: «כי הלומדים הללו סבורים לעשות כמו הראשונים להחזיק בפילפולים ואינם דומים לחכמי צרפת כלל וכלל... כי כל אחד רוצה ללמוד תוספות כל חידושים וחידושי חידושים קודם שידע צורת התלמוד...» * דינן של התוספות כדינם של הראשונים האחרים. את לימודם יש לצמצם לאותם מקרים שבהם פירושה פשוט יותר מפירוש רש"י, או בשעה שהם באים להוסיף הסברה המעמיקה את הבנת העניין הנדון ומגלים את הצד העקרוני שבו. לסיכומה של סוגיא, אפשר יהיה להיעזר בדברי הפוסקים הגדולים: הרמב"ם, הרא"ש, הטור. מן הראוי להדפיס ילקוט מפירושי הראשונים ומדברי הפוסקים, שישמש ספר־עזר לתלמידים בימי לימודיהם בבית־הספר התיכון. ספר־עזר מסוג זה יאפשר עבודה עצמית מתוקנת של התלמידים.

כל הצעה לביצוע תיקונים בתכנית לימודי הגמרא ובדרכי לימודה, מביאה אותנו בהכרח לשאלה השלישית — לשאלת המורים. רוב מורי התלמוד בבתי־הספר התיכוניים לא קיבלו הכשרה מיוחדת לקראת תפקיד זה, אף לא במידה הניתנת לגומרי הסמינאר למורים, שהרי אלה לומדים מיתודיקה של הוראת הגמרא, ואילו המורה בבית־הספר התיכון מועמד בדרך כלל בחזקת פידגוג אם רק התברר שהוא תלמיד חכם, ולא מעטו המקרים שבהם הורע כוחה של חזקה זו. אולם

* דברי בעל 'ארחות צדיקים' אצל ש' אסף, מקורות לתולדות החינוך, כרך א', עמ' כ"ד.

אף צירוף של לימוד ב'שיבה' ושל לימוד מיתודיקה אינו מספיק. מורה הגמרא — גם בבית-הספר היסודי — חייב לדעת את הדקדוק הארמי-בבלי וגם את חידושיו של מחקר התלמוד. הן בתחום הפילולוגיה והן בתחום ההיסטוריה והארכיאולוגיה. חידוש פני לימוד הגמרא בבתי-הספר מחייב הכשרת מורים מתוכננת ומתוקנת.